

ПЕНКА КОВАЧЕВА (Велико Търново)

ОТГЛАГОЛНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА С НАСТАВКА -НИЕ
В „ЖИТИЕ НА СТЕФАН ДЕЧАНСКИ“ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

За да бъде използвана в качеството си на надежден източник за историята на българския книжовен език, лексиката от произведенията на средновековните български писатели трябва да бъде проучена предвременно и в словообразователен, и в лексикално-семантичен аспект. Това се отнася и за лексиката от съчиненията на Григорий Цамблак.

Предмет на изследване в този доклад са отглаголните съществителни на -ние от Цамблаковото „Житие на Стефан Дечански“ (нататък — ЖСД)¹. Ограничаваме се в рамките само на една творба на писателя с цел да обхванем възможно най-пълно сложните словообразователни, морфологични и лексикално-семантични проблеми, свързани с този най-продуктивен словообразователен тип сред нарицателните съществителни имена както в старобългарските², така и в среднобългарските писмени пааметници³. Разглеждаме отглаголните съществителни с наставка -ние от ЖСД на фона на публикуваните данни за аналогичните образувания от двете старобългарски евангелия — Зографско и Савово⁴ — и от следните текстове от XIV в.: Цар Борилов Синодик⁵, произведенията на Евтимий, Манасиевата хроника, Диоптра на Филип Монотроп, Житие на Григорий Синаит, Лествица, Диалектика на Йоан Дамаскин, Патерик⁶.

Старобългарската наставка -ние е вторична. Получена е при свързването на праславянската наставка -*ъje с абсорбирания от миналите страдателни причастия формант -н-. Доказателство за самостоятелното функциониране на -ние в старобългарския език са образуванията от непреходни глаголи съществителни имена⁷ като: вѣдѣние<вѣдѣти, вѣстание<вѣстати, хождение<ходити, прилежание, тѣшание, рыдание, блищение, достояние, оусѣпение и др.

През старобългарската епоха се формира и вариантът -ение на наставката -ние. От непреходни глаголи с -ение са образувани отглаголни съществителни от типа на: падение<пасти, сѣдение<сѣсти, течение<тещи, наслаждение<насладити, ращение<расти и др.

Въпросът за това дали в старобългарските отглаголни съществителни по-старата наставка -ие продължава да съжителства с по-новите -ние,

-ение или с нейна помощ се образуват вече само деадективни съществителни (напр. подокние, милосърдие) остава открит. Повече привърженици има второто становище. Авторките на цитираните погоре изследвания върху отглаголните съществителни в среднобългарски паметници от XIV в. Х. Ожеховска и Т. Мострова говорят единствено за наставка -ние, т.е. те приемат, че през XIV в. отглаголните съществителни се образуват непосредствено от инфинитивните форми на глаголите, а не от миналите страдателни причастия. До същия извод стигаме и при анализа на отглаголните съществителни в ЖСД.

Наставката -ние може да бъде обособена в почти половината (=47%) от всичките 152 отглаголни съществителни в ЖСД. Това са думите: благоговѣние, благодарѣние, благожѣние, вѣдѣние, величание, велѣние, видѣние, възвѣрѣние, въздрѣжание, въздѣние, възвѣгание, въсклицание, въспѣвание, въстание, вѣщание, дълготръпѣние, достояние, дѣлание, дѣпаніе, желание, зѣдание, зѣрѣние, игране, изгѣнание, излияние, ииѣние, истазание, козѣлогласование, красование, кѣснѣние, лихонмание, милование, мѣдрование, наказание, начинание, негодование, обрадование, одѣпаніе, основание, отѣвѣщание, отѣлагание, писание, поболѣние, повелѣние, послоушание, послѣдование, постѣланіе, привидѣние, прилежание, прозѣрѣние, прѣвѣвание, прѣдѣстоаніе, прѣнемаганіе, прѣслоушание, пѣние, раскатание, рыдание, слышание, страдание, събѣраніе, съвѣдѣние, съдрѣжание, съдѣпаніе, съписание, трѣпѣние, трѣбование, тѣканіе, тѣщание, тѣлѣние, оудрѣжание, хотѣние, хравование, щадѣние. Изброените съществителни имена са произведени от два типа глаголи: с инфинитивна основа на -а)а- (в 53 случая) или на -ѣ- (в 20 случая). Констатираната от Т. Мострова тенденция към увеличаване броя на отглаголните съществителни на -ние, образувани от глаголи с инфинитивна основа на -ова-, в няколко паметника от XIV в.⁸ е налице в ЖСД — в разглежданото Цамблаково произведение отглаголните съществителни на -ова-ние са с 2% повече, отколкото в класическите старобългарски паметници⁹ (съответно 6% и 4%).

С вариантът -ение на наставката -ние са образувани останалите 53% от отглаголните съществителни имена в ЖСД, а именно: благоволение, благодарение, благопокорение, благорастворение, благохваление, възвѣщание, гонение, доброполоучение, дръзновение, забѣвение, запаление, заточение, знамение, извѣщание, исправление, ицѣление, каждение, колѣнопрѣклонение, лишение, моление, неполоучение, обличение, облъгѣчение, обѣщение, озѣловление, окръмление, освящение, ослѣпление, осжѣдение, отѣложение, поклонение, помышление, попечение, поравощение, потъмнение, правление, приоврътѣние, произволение, промышление, просвѣщение, прохлаждение, прошение, прѣдѣложение, прѣложение, прѣображение, прѣселѣние, прѣоудовление, прѣщение, расѣмотрение, распарение, рождение, сващение, слоужение, стрѣмление, съвлюдение, съврѣшение, съкроушение, съмирение, съпасение, съставляние, съчлание, томление, оугождение, оудавление, оударение, оудивление, оукрашение, оумиление, оумножение, оумышление, оупражнение, оустроение, оутѣшение, оухѣщание, чоудотворение, чѣтение, явление.

Вариантът -ниие се присъединява преди всичко към глаголи от IV спрежение с инфинитивна основа на -и- (в 73 от 79-те случая) и съвсем рядко — към глаголи от I и II спрежение (в 6 случая).

Повече от половината от глаголите, използвани като произвеждащи основи на отглаголните съществителни имена в ЖСД, са префигирани. Такова е положението и в други среднобългарски паметници от XIV в.¹⁰

Подобно на класическите старобългарски паметници¹¹ и в ЖСД съществителните с наставка -ниие, -ниие се свързват предимно с преходни глаголи. От непреходни глаголи в Цамблаковата творба са едва 7 лексеми на -ниие и 10 лексеми на -ниие, напр. възврътѣниие, къснѣниие, раскаганиие, страданиие, храброваниие; лишениие, овъщениие, печениие, поклонениие, слоужениие и др.

В ЖСД отглаголните съществителни на -ниие, -ниие са образувани най-често от свършени глаголи (50%), по-рядко от несвършени (41%) и съвсем рядко — от двувидови глаголи (9%). В Цар Бориливия Синодик от същия период процентът на отглаголните съществителни от свършени глаголи е по-висок (60,6%)¹², но е по-нисък от процента на отглаголните съществителни на -ниие в класическите старобългарски паметници (в Зографското евангелие — 64%)¹³. Посочените количествени данни потвърждават изказаното от Х. Ожеховска становище, че още през XII/XIII в. в българския език се заражда тенденцията на ограничаване на отглаголните съществителни имена на -ниие, имащи за основа глаголи от свършен вид¹⁴.

Семантиката на отглаголните съществителни имена с наставки -ниие, -ниие в ЖСД за съжаление не може да бъде съпоставена пълноценно със семантиката на аналогичните образувания от класическите старобългарски паметници, тъй като е проучена съвсем бегло и най-общо¹⁵.

В ЖСД Гр. Цамблак използва съществителните имена на -ниие, -ниие почти изключително с тяхното първично абстрактно значение — действие или състояние (90% от лексемите), напр. гонѣниие 'гонене, преследване', въздѣниие 'издигане, вдигане', запалиѣниие 'запалване', играниие 'танц', изгѣнаниие 'изгонване', каждѣниие 'кадене', колѣнопрѣклонѣниие 'коленичене за молитва', прѣдѣстоѣниие 'заставане пред някого', оудавлѣниие 'удушаване', оударѣниие 'удар', благодарѣниие 'благодарност', величаниие 'тщеславие, високомерие, въздръжаниие 'въздържание', желаниие 'желание', забѣвѣниие 'забравя', заточѣниие 'заточение', поволаѣниие 'страдание', сѣкроушѣниие 'съкрушение, отчаяние', тѣлѣниие 'тлеене, гниене'. Петнадесет от лексемите с първично абстрактно значение имат и форми за множествено число. А както вече е доказано, множественото число на абстрактните съществителни имена е показател за употребата им в по-конкретен смисъл, напр. велѣниѣ 'заповеди', молюниѣ 'молби', прошѣниѣ 'молби', чоудотворѣниѣ 'чудеса', благоухвалѣниѣ 'благодарения', дѣланиѣ 'деяния', исправлѣниѣ 'дела', правлѣниѣ 'управления', достояниѣ 'достойнства', желаниѣ 'желания', страданиѣ 'страдания', томлѣниѣ 'мъки' и др.

С вторични, конкретно-предметни, значения са употребени само 9 от

отглаголните съществителни на -ние, -ение в ЖСД: зѣдание 'здание, постройка', ииѣние 'богатство', одѣяние 'облекло, дрехи', основание 'основа, фундамент', писание '1. писмо, послание, 2. описание на живота на някого, житие, 3. Свещеното писание', посѣяние 'послание', съписание 'съчинение, писание', съставляние в съчетанията жтрѣние съставляние 'вътрешни органи' и члановѣние съставляние 'става, връзка между костите', оукрашение 'украшение'.

Събирателно е значението на лексемите съвѣяние '1. събрание, аудитория, слушатели, 2. сбор, група' и тѣкание 'тъкани'.

Многозначността не е характерна за разглежданите съществителни имена в ЖСД. Най-разнообразни в семантично отношение са 2-те съществителни видѣние (с 4 значения) и писание (с 3 значения). С по две значения са 7-те лексеми: достояние, исправление, промышление, слоужение, смѣрѣние, съвѣяние и оутѣшение.

В класическите старобългарски паметници не са засвидетелствани следните 40 съществителни имена на -ние, -ение, т. е. 27% от ЖСД: благоговѣние, благопокорѣние, благохвалѣние, възвѣрѣние, въздѣние, възпѣвание, доброполоужение, запалѣние, заточение, игране, излигание, истязание, козлогласование, колѣнопрѣклонѣние, красование, кѣснѣние, милование, негодование, неположение, облягѣчение, окръмление, отѣлагание, отѣложение, поколение, поравошение, послѣдование, потѣмнение, прозѣрѣние, произволение, прѣдѣстоание, прѣкоудвление, раскатание, рассмотрение, распарѣние, стрѣмление, съдръжание, съчлание, оудивление, оухищрение, хравование и шадѣние. Осемдесет и две, т. е. 53%, от лексемите, срещани в Цамблаковото съчинение, са общи с източнобългарския Супрасълски сборник. По-малобройни са съвпаденията със Синайския молитвеник (в 60 случая), евангелските текстове (в 43 случая) и със Синайския псалтир (в 41 случая). Двадесет и пет от думите на -ние, -ение, които не са познати на класическите старобългарски паметници, обаче откриваме в текстове, възникнали през старобългарската епоха, но запазени в по-късни чужди преписи: благоговѣние, благопокорѣние, възвѣрѣние, запалѣние, игране, козлогласование, милование, неположение, облягѣчение, окръмление, отѣлагание, отѣложение, поравошение, послѣдование, прозѣрѣние, произволение, прѣдѣстоание, раскатание, рассмотрение, стрѣмление, съдръжание, съчлание, оудивление, оухищрение, шадѣние. Това са преди всичко преведени в Преслав XIII слова на Григорий Назианзин и Пандектът на Антиох. Тринадесетте лексеми благохвалѣние, възпѣвание, въздѣние, заточение, излигание, истязание, колѣнопрѣклонѣние, красование, кѣснѣние, негодование, поколение, потѣмнение, хравование се срещат в отделни среднобългарски паметници и в паметници от сръбска и руска редакция от XV и XVI в. За евентуални Цамблакови неологизми могат да бъдат смятани засега лексемите прѣкоудвление и распарѣние, включени единствено в известния Lexicon на Фр. Миклошич и илюстрираните само с примери от ЖСД.

В ЖСД отглаголните съществителни имена на -ние, -ение се отличават със сравнително голямо разнообразие — 60% от тях са употребени

еднократно. Относително високата честотност на лексемите съмѣрѣние (9 словоупотреби), желаніе и оутѣшѣніе (по 6 словоупотреби), достояніе, лишѣніе, писаніе (по 5 словоупотреби), видѣніе и заточѣніе (по 4 словоупотреби) е обусловена несъмнено от тематиката и жанра на творбата.

* * *

Направените наблюдения върху отглаголните съществителни имена на -ніе, -еніе от ЖСД на Григорий Цамблак доказват убедително необходимостта от цялостно проучване на тази категория от думи в средновековните ни писмени паметници (старобългарски и среднобългарски). Неоправдано е най-многочислената група от нарицателните съществителни имена да не бъде използвана като пълноценен източник за историческото словообразуване и историческата лексикология на българския език.

БЕЛЕЖКИ

¹ Използвано е следното издание на творбата: А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в, Н. Д о н ч е в а - П а н а й о т о в а, П. К о в а ч е в а и Т. Г е н ч е в а. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, С., 1983.

² Вж. по въпроса Р. М. Ц е й т л и н. Лексика старославянского языка, 1977, с. 69, 90.

³ Вж. Т. М о с т р о в а. Тенденции в словообразуването на съществителните имена в българския книжовен език през XIV в. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 2, История на българския език, С., 1987, с. 177.

⁴ По данни на: L. M o s z y ŋ s k i. Język kodeksu Zografskiego, cz. I, Imię nazywające (rzeczownik), Wrocław-Warszawa-Kraów-Gdańsk, 1975, с. 135—142; А. И. Ч и ж и к - П о л е й к о. Девербативы в старославянском языке. — В: Материалы по русско-славянскому языкознанию, Воронеж, 1980, с. 109—121.

⁵ По данни на: Н. О r z e c h o w s k a. Orzeczeniowe formacje odsłowne w językach południowosłowiańskich, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966, с. 17—26, с. 39—60.

⁶ По данни на: Т. М о с т р о в а. Цит. съч., с. 174—184.

⁷ Вж. А. И. Ч и ж и к - П о л е й к о. Цит. съч., 117.

⁸ Вж. Т. М о с т р о в а. Цит. съч., с. 177, 182.

⁹ По данни на L. S a d n i k, und R. A i t z e t m ü l l e r. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955, с. 177.

¹⁰ Вж. Т. М о с т р о в а. Цит. съч., с. 177, 181.

¹¹ Вж. А. И. Ч и ж и к - П о л е й к о. Цит. съч., с. 117.

¹² Вж. Н. О r z e c h o w s k a. Цит. съч., с. 25—26.

¹³ Пак там.

¹⁴ Вж. Н. О r z e c h o w s k a. с. 58.

¹⁵ Имат се предвид оскъдните данни по този проблем, посочени в различните старобългарски граматики и в цитираните по-горе публикации.